

Liikumisfoorum "Milline koolihoov kutsub liikuma" 31. oktoobril 2018 Tartus.

Foto: Andres Tennus

Vaimult suureks. Ühiskondliku innovatsiooni alused¹

EGGE KULBOK-LATTIK
peaministri nõunik

MIHKEL KAEVATS
Tallinna Ülikooli doktorant

Mie ühiskonna ja riigi ning rahvuse, keele ja kultuuri elujõud sõltub igast inimesest – tema võime- tusest ja elukvaliteedist.

„Pange oma lapsed trennidesse, hobiringi- desse. Mina küll käisin poksimas, siamaani käin [...]. Ja rääkige oma lastega. Tehke kindlaks, kus teie lapsed käivad ja kellega nad suhtlevad,” ütleb meile otsesõnu noormees, kes on olnud nii Kanuti noortekambas kui ka hiljem üle poole aasta „töötanud” noortejõugu Ulasabat liidri käsilaseks (Helend-Aaviku 2018). Tasub selle üle järele mõelda.

2018. aasta kuuma suve lõpul kerkisid Eesti meedias esile noortekampade vägivalda teema ja sõltuvusprobleemid, mida käsitleti peamiselt kriminaalsest vaatest (Hõbemägi 2018). Vähem seostati

toimuvat noorte raiskuminevate annete ja potentsiaaliga, mis on enamasti probleemse perekondliku või majandusliku tausta tõttu jäänud tähelepanuta. (Pärna 2018; Leht 2018). Kui nirude võimalustega noorte anded jäävad rakendamata, võib see tuua kannatusi nii inimesele endale kui ka kogu ühiskonnale. Ja üksnes karistustele keskendudes probleeme ei lahenda, vanglatele õnnelikku ühiskonda rajada ei saa. (Kawachi *et al.* 1999)

Gøsta Esping-Andersen (1990) on oma võrdlevas kapitalismiuurimuses näidanud, et inimestesse investeerimine maksab ühiskonnale sama palju, kui kulub tagajärgedele, juhul kui inimestesse ei investeerita, ent lisaks on viimasel juhul ühiskond konfliktne ja heaolu tase madalam. Kogu ühiskonna – mitte ainult mõne inimtegevuse haru – innovatsiooni- süsteemina mõtestamine (Lundvall 1992) aitab luua uusi seoseid ning eelduse laiapõhjalisteks arenguhüpeteks.

Meie artikli lähtepunktiks on tõdemus: Eesti on väike ühiskond, kus on vaja rakendada iga inimese potentsiaali, et toimida ühiskonnana, hoida ülal majandust, haridust ja kõrgkultuuri. Seetõttu vaatleme ühiskonna arengu, innovatsiooni ning üksikinimeste ja kogu rahva, teisisõnu inimvara e inimkapitali (*human capital*, vt ka The World Bank 2018) vahelisi seoseid. Tugineme kultuurisotsioloogilistele, majandus- ja arenguteoreetilistele uurimustele, ning mõttelist järjepidevust hoiaime ka 2016. aasta Riigikogu Toimetiste numbris 34 avaldatud artikliga „Eesti modernse

¹ Eelretsenseeritud artikkel.

Eestis tuleb rakendada iga inimese võimeid, et toimida ühiskonnana ning edendada majandust, haridust ja kultuuri.

rahvusliku innovatsioonisüsteemi kujunemisest rahvahariduse ja rahvamajade toel” (Kulbok-Lattik 2016).

Inimvara teema on eriti tähtis väikeste riikide ja kultuuriruumide jaoks, kus iga talent on kullakaaluga. Eestiski vajab rahvastiku arenguga seonduv temaatika süstemaatilist teadvustamist ja uurimistööd, kuid ka selget riigipoolset prioriseerimist. Artikli viimases osas teemegi mõned praktilised ettepanekud, milliseid tegevussuundi võiks poliitikakujundajad kaaluda.

Seega, artiklis määratleme mõisteid ja eritleme rahvastiku arengu ning ühiskonna kui innovatsioonisüsteemi vastastikmõjude seoseid järgmiste uurimisküsimuste ja alateemade piires:

- ▶ *Kuidas on seotud ühiskond kui innovatsioonisüsteem ja rahvastiku areng?*
 - Kas ja kuidas kihistumine ja majanduslik ebavõrdsus mõjutavad ühiskonna innovatsioonivõimekust?
- ▶ *Milliseid väljakutseid esitab ühiskonnale kui innovatsioonisüsteemile „loova majanduse” ajajärk?*
 - Mis on talendipoliitika?
 - Eesti elukestva õppe kitsaskohad
- ▶ *Ettepanekud poliitikakujundajatele: tähenduslikud kontaktid ja selge narratiiv.*

Aeg nende teemade üle arutluseks on soodne: praegu on kavandamisel mitu Eesti ühiskonna tulevikku mõjutavat strateegiat, sh keskne riigi strateegia „Eesti 2035” ja „Haridus- ja teadusstrateegia aastateks 2020–2035”, mistõttu on sobiv

juhtida tähelepanu vaatenurgale, mille keskmes on rahvastiku areng ja tervikliku talendipoliitika kujundamine.

ÜHISKOND KUI INNOVATSIOONISÜSTEEM JA RAHVASTIKU ARENG.

Globaalne konkurents ja murdelised tehnoloogiad on toonud innovatsiooni mõiste Euroopa Liidu ja maailma riigipeade lauale ja kõnedesse. Ühiskondade innovatsioonivõimekust nähakse majandusliku edu ja kestlikkuse eeldusena. Tavaliselt kõneldakse innovatsioonist teadus- ja arendustegevuse kontekstis, kõrgtehnoloogiliste ettevõtete või ka kunsti- ja disainiloomega seotud võrgustikes. Paljudes valdkondades tegeldakse süstemaatiliselt innovatsiooni edendamise ja uurimisega.

Kuid lisaks nendele tegevussuundadele on innovatsioonil laiem, universaalne mõõde: kõige üldisemas mõttes tähistabki sõna innovatsioon millegi uutmoodi tegemist või olemasolevas uute seoste leidmist. Kõikjaloleva nähtusena on innovatsioon sama vana kui inimkond, kuid süsteemselt on seda arendatud modernse riiklusega ühiskondades.

Innovatsioonisüsteemi mõiste tõi kasutusele Bengt Åke Lundvall oma kogumikuga rahvuslikest innovatsioonisüsteemidest (Lundvall 1992), kus mitmed autorid avasid innovatsioonisüsteemide kui rahvusliku andekuse ressursi seoseid riiklike haridussüsteemide ja ettevõtjate vahelise koostööga. Lundvalli kogumikule järgnes 1995. aastal Chris Freemani rahvuslike innovatsioonisüsteemide teemaline artikkel, milles autor võrdleb 19. ja 20. sajandi perspektiivis Euroopa riikide ja USA rahvuslike innovatsioonisüsteemide arengut ning toob esile seosed tööstuse arengu ja riiklike haridussüsteemide ning globaalsete protsesside vahel (Freeman 1995).

Siinses kontekstis on oluline Freemani järeldus, et kuigi globaliseerumine on võimas innovatsiooni levitaja, sõltub rahvuslike innovatsioonisüsteemide

areng eeskätt soodsatest lokaalsetest tingimustest ja riigi panusest iga tasandi ja mitmekülgse hariduse edendamisel ning koostööst ettevõtjatega (vt Kulbok-Lattik 2016).

Samuti juhtis Freeman tähelepanu üle saja aasta varem elanud Saksa majandusteadlase Friedrich Listi mõtteavaldusele,² kelle sõnul elu ei vii edasi mitte üksnes raha (kapitali) hulk ühiskonnas, vaid kapitali mõiste alla käib intellektuaalne ja ka kehaline võimekus (*ibid.*). „Ning selles, kuidas üks või teine ühiskond hetkel elab ja toimib, on varjul kõigi eelmiste põlvete avastused, pingutused, hool ja pürgimused,” rõhutab Listi artiklile viidates Freeman (1995, 6–7).

Niisiis, käsitlus inimestest ja nende võimekusest kui kapitalist, mis (lisaks majanduslikule kapitalile) viib elu edasi, nagu ütleb Freemani sõnul List (Freeman 1995), ning mõisted *inimvara* või *inimkapital* on ka tänapäeval majandusteoreetikute poolt laialt kasutuses ning alles äsja, oktoobris 2018. aastal, tutvustas Maailmapank *inimkapitali indeksit* (The World Bank 2018). Maailmapanga teadlaste arvutused näitavad, et inimkapitalist – inimeste teadmistest, oskustest ja tervisest – sõltub maailmamajanduse hea käekäik ja suureneb võimekus tulla toime inimkonna ees seisvate globaalsete ökoloogiliste ja tehnoloogiliste muutustega seotud probleemidega. Inimkapitali areng aga eeldab juurdepääsu tagamist toidule, tervishoiule, kvaliteetsele haridusele, töökohtadele ja oskustele ehk selliseid investeeringuid inimestesse, mille toel on võimalik ületada vaesust ja näljahäda globaalsel tasandil.

Sama idee on propageerinud juba mitu aastakümnet tuntud Ameerika filosoof Martha Nussbaum, kelle arvates selleks, et ületada maailmas vaesus, nälg ja vaeste riikide tehnoloogiline mahajäämus, tuleb

tegelda inimeste jõustamise ja võimestamisega (Nussbaum 2011). Tema mõte on, et kui tagada inimesele juurdepääs mitmekülgseid oskusi ja loovust arendavale haridusele, leiab ta ise oma originaalse toimetulekuviisi ja saab majanduslikult hakkama (*ibid.*).

Kokkuvõttes võib öelda, et ühiskonna innovatsioonisüsteemi areng sõltub rahvastiku arengust, haritusest, tervisest ja mitmekülgsest võimekusest. Inimeste arendamisele aitavad kaasa soodsad haridustingimused, mida saab kujundada riik oma institutsionaalse võrgustikuga.

Eesti riigi ülesanne on kujundada enesearendamist väärtustavaid hoiakuid ja terviklikku talendipoliitikat.

Meie hinnangul on Eesti riigi lähituleviku keskne ülesanne kujundada ühiskonnas enese arendamist väärtustavaid hoiakuid ja rakendada rahvastiku arengut tagav terviklik talendipoliitika. Siin artiklis käsitlemegi talendipoliitikat avaraimas, rahvastiku arengu tähenduses – eri haridustasemeid ja -liike hõlmava tervikliku elukestva õppimisena nii formaal- kui ka vabahariduse väljal (sh kultuurihariduses, spordi- ja teadushuvihariduses, tööturu oskuste täiendus- ja ümberõppes).

KUIDAS MÕJUTAB MAJANDUSLIK EBAVÕRDSUS ÜHISKONNAS INNOVATSIOONI?

Eesti riigil on Euroopa kontekstis tugev edukuvand, samas ei kajastu see paljude inimeste igapäevaelus. Eurostati andmetel on Eestis majanduslik ebavõrdsus – sissetulekute ja ressursside erinevus – viimasel aastakümnel aina kasvanud ning aastal 2014 olid Eesti ja Läti

² Chris Freeman avardeb innovatsioonisüsteemi mõistet, viidates 1841. aastast pärinevale Friedrich Listi artiklile „The National System of Political Economy” ja kritiseerib tuntud majandusteoreetikut Adam Smithi tolle liiga kitsa kapitali mõiste pärast (Freeman 1995, 5–24).

kaks kõige ebavõrdsemat riiki Euroopas. (Paškov 2015, 2016; OECD 2009, 2011). Seevastu Norras ja Soomes on inimesed kõige võrdsemad, ning õnnelikkuse indeksi poolest on need maad esimeste reas (*ibid.*). „Põhjamaades ei tolereerita sügavat ebavõrdsust, ühiskondlikke konflikte ja poliitilisi vastuolusid lahendatakse rahumeelselt ning poliitiline kultuur põhineb eelkõige kompromissil,” selgitab Norra Bergeni ülikooli politoloog professor Stein Kuhnle (Kuhnle 2016).

Küllap selgitab see vähemalt osaliselt paljude kasinat õnnetunnet: inimestes pakitseb alaväärsus- ja luhtumistunne, mis ei lase õnnelik olla. Eesti paigutus 2018. aasta ÜRO õnnelikkuse tabelis 63. kohale, jäädes maha oma lähinaabreist. (Helliwell *et al.* 2018) Tuleb teadvustada, et vaesusel ja võimaluste puudusel on ühiskonnale pika vinnaga ja ulatuse poolest kehv mõju, millega tuleb tegeleda, et ühiskond tervikuna vaesuse lõksust välja saaks.

Eesti ei saa teha arenguhüpet ega ehitada üles tarka majandust, kui liiga paljud maadlevad toimetulekupiiril.

Briti sotsiaalteadlaste Wilkinsoni ja Picketti (Wilkinson, Pickett 2010, 15) hinnangul kujundab majanduslik ebavõrdsus ühiskondliku kontekstina muu hulgas inimeste kehva enesehinnangut ja enese madalat väärtustamist (nt staatusärevus). Suure ebavõrdsuse puhul mõjuvad jõukus ja heaolu justkui „naabri pidusöögina”, mida vaesed inimesed vaatavad läbi akna, ilma et neil endil laua taha asja oleks (Nussbaum 2011), ja mis põhjustab ühiskonnas pingeid. „Vaesus pole vähene hulk teatud hüvesid, [...] eelkõige väljendab

see inimestevahelisi suhteid. Vaesus on sotsiaalne staatus,” väidab antropoloog Marshall Sahlins oma bestselleris „Stone Age Economics” (1974).

Väikese ühiskonnana ei saa me Eesti ühiskonnas lubada, et ei mõtesta neid seoseid ega pinguta kõigi heaolu nimel. **Meie ajalooline moderniseerumise kogemus on näidanud, et madalast sotsiaalsest staatusest ja vaesusest aitab välja haridust, ettevõtlikkust ja loovust väärtustav hoiak.**

Ka tänapäeval on Eestis tarvis vaadata inimesi ja rahvastikku tervikuna kui ühiskonna andekuse ressursi, mille najal toimib riiklik innovatsioonisüsteem. Ja selline vaade asetab Kanuti gildi pargis pahandust tegevad noored teise valgusesse (Helend-Aaviku 2018). Ses mõttes võime ka iga hättasattunut, heitunut, kodutut või vangi vaadata kui raiskuläinud annet ja potentsiaali.

Pole uudis, et väga kihistunud ühiskond ei ole jätkusuutlik mitte ainult moraalses mõttes (ei taga inimväärikust neile, kel ressurssidele raske juurde pääseda), vaid see on ka majanduslikult palju kulukam, sest toodab juurde abituid inimesi, sotsiaalseid probleeme, narkomaania, kuritegevuse ja vanglaga seotud kulusid jne.

Arenguteoreetikute Jan Nederveen Pieterse ja Boike Rehbeini (Pieterse, Rehbein 2011) väitel on ühiskonna majandusmudel või kapitalismi vorm kultuuriliselt determineeritud. Nad toovad näiteks nn brasiiliastumise: kui arvestatav osa rahvastikust pole põlvkondade kaupa orjaühiskonnas haridusele ligi pääsenud, ei kujunda see üksnes sellesama rühma enesehinnangut ja kultuuri, vaid tingib ka kogu ühiskonna majanduslikku rajasõltuvust. Sellisel juhul on ühiskonna areng ja innovatsioon pärsitud, sest suure hulga harimatutega on raske ühist arenguhüpet sooritada. Brasiilia on ilmekas näide, et pikaajaline majanduslik ebavõrdsus pärsib rahvastiku arengut ja sel on kogu ühiskonnale ulatuslik sotsiaal-kultuuriline mõju. Ühiskond on kultuuriliselt konst-rueeritud, üksikindiviide ja ühiskonda

tervikuna vormivad nii majandus- kui ka kultuurikontekst.³

Seega, majanduslik kihistumine mõjutab hariduslikku kihistumist ja on üks ühiskonna jätkusuutlikkuse võtmeküsimusi.⁴ Ka Eesti ühiskond ei saa sooritada arenguhüpet ega ehitada üles tarka majandust, kui liiga paljud maadlevad toimetulekupiiril. Kui Eestis ebavõrdsus süveneb, siis süveneb ka ajalooline rajasõltuvus all-hankeühiskonna suunas, kuna vaesus tekitab vaesust. Kihistunud ühiskond on konfliktne ja lahendab probleeme kehvemini (Falco 2018; Salverda *et al.* 2014; Statistikaamet 2010), rikkus ja jõukus aga loovad uusi rikkuse võimalusi (Atkinson, Piketty 2007; Neckerman, Torche 2007). Suure hulga inimeste vaesumine pärsib ka Eesti demokraatia arengut, sest valikuteta inimene on kuulekas.

Ehk võiks siis Eestis väheseid ressursse kasutada inimeste võimestamiseks? Sest kuidas muidu – kui kujundlikult küsida – saame allhankeriigist targa majandusega riigiks ja banaani-vabariigist Euroopa talendikeskuseks? Ilma andekate ja ettevõtlike inimesteta on see raske ülesanne. Just loominguline ja mitmekülse hariduse ning oskustega inimene suudab olla ettevõtlik, ehitada üles uusi ärimudeleid, teenuseid ja töövorme ning lahendada ühiskonna ees seisvaid majanduslikke väljakutseid, panustades kõigi hüvanguks.

ÜHISKONDLIK INNOVATSIOON „LOOVA” MAJANDUSE AJASTUL. OECD (OECD Forum 2014) ekspertide meelest on loovus 21. sajandi arenenud majandusi iseloomustav keese, samamoodi nagu tööstustootmine oli 19. ja 20. sajandil.

³ Kollektiivselt jagatud narratiivid, hoiakud ja väärtused moodustavad ühiskonna avalikkuse (*public sphere*), kus kujundatakse hinnanguid, ühiskonna komberuum (*rituals of truth, social order*) ja liikmete enesetaju, identiteet, mis omandatakse kasvukeskkonnas ning haridussüsteemis.

⁴ Samuti on majandusteadustes aktuaalsed arutelud selle üle, millised turumajanduse vormid on praeguse globaalse ressursikulutuse ja planeedi ökoloogilise tasakaalu juures jätkusuutlikud.

21. sajandi kiirenev tehnoloogiline areng nõuab ühiskondadelt ennekõike loovust, julgust näha asju uues valguses. Loovust ei ole vaja üksnes rikkama ühiskonna loomiseks, vaid ka kestlikkuse tagamiseks. (KEA 2009) Kõik see vallandab konteksti, mille kohta öeldakse „talentism” ja Klaus Schwabi meelest „oleme sisenenud ajajärku, kus inimkapital domineerib finantskapitali üle” (Schwab 2012). Seega, mitmekülgset haridust ja loovust nähakse ühiskonna heaolu eeldusena. Kuid peale selle aitab kultuuril põhinev loovus jõuda majandustoodetel teadus- ja arendustegevuse tasemelt turule või luua oma turgu ning areneda seda kaugemale üksnes toote funktsionaalsusest.

Majanduse keskmes on aina enam „ootamatu” loomine, emotsionaalne väärtus, lugu, mis ühendab inimesi. Nii on nt David Throsby (2001) väitel toote kultuuriline väärtus mõnedel juhtudel muutumas sama oluliseks kui selle majanduslik väärtus, ja Jean-Marie Dru (1996) hinnangul oleme sisenenud „kultuurikõiksuse” ajajärku, kus [toote, teenuse] tähendusväärtus on isegi olulisem kui selle materiaalne väärtus. Toote kultuuriline väärtus otsustab selle tähenduse ja seega

**Innovaatilisus
on ühiskondlik hoiak,
mis aitab olla
uues, loovas
majanduses edukas.**

ka [majandusliku] väärtuse. See on „loov majandus”: majanduse arenenum etapp, mis tuleb pärast efektiivsusele suunatud majandust. Termin autor John Howkins defineeris „loova majanduse” kui uudsete loominguliste väärtuste looja, vastandades seda traditsioonilistele ressursidele nagu maa, tööjõud või kapital (Howkins 2013).

Sellises kontekstis on innovatsioon palju laiem mõiste kui lihtsalt

teadusasutuste, avaliku või erasektori või mõne üksiku organisatsiooni arenguhüpe: innovaatilisus on ühiskondlik hoiak, mis aitab olla uues, loovas majanduses edukas.

Meie seisukohalt on oluline märgata innovatsiooni sotsiaal-kultuurilist olemust: innovatsioon lähtub pidevast valdkondade- ja organisatsioonideüleste seoste ja algatuste loomest. Mis tähendab, et innovatsioonisüsteemi elujõuks on vaja, et eri valdkondade võrgustike esindajad saaksid üksteisest aru. Eestis on siiani räägitud ennekõike teadus- ja arendustegevuse ning ettevõtluse vahel sildade loomisest, ent sellesse protsessi peaks kolmikheeliksi põhimõttel olema kaasatud ka kultuuriline tegevus.

Selline vaade ühiskonna arengust sarnaneb Austraalia majandus- ja kultuuri-teoreetikute John Hartley ja Jason Potts (2014) evolutsioonilise majandusteooria (*evolutionary economics*) ideega. Nimelt peitub Hartley ja Potts sõnul innovatsiooni mehhanism ennekõike inimeste võrgustikulises osalemises uute teadmiste, elamuste ja tähenduste loomisel ja tarbimisel, mis on loomult universaalne ja kultuuriline nähtus. Uued teadmised, ideed, kultuurivormid filtreeruvad võrgustikulise suhtluse kaudu, mille sisuks on nii olemasoleva teadmise omandamine, kordamine kui ka soovitusel, üksteise töö ja loomingu pidev täiendamine, parendamine, modifitseerimine jm refleksioonipraktikad (Hartley, Potts 2014).

Kui asetada need ideed Eesti ajaloolisse konteksti, siis ilmnebki, et informaalne rahvaharidus ja võrgustikuline kultuuri-osalus on olnud väga tõhusad ühiskonna arendajad. Eesti modernse rahvusliku innovatsioonisüsteemi kujunemist rahvahariduse ja rahvamajade toel on käsitlenud 2016. aastal Riigikogu Toimetistes (Kulbok-Lattik 2016). Eesti ühiskonna ajalooline kogemus tõestab, et **ühiskonna rajasõltuvuse muutmiseks tuleb alustada väärtustel põhinevatest kultuurilistest hoiakutest eri staatusrühmades seas**, kui mõtleme 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses toimunud moderniseerumisele. Nimelt

sotsiaalse staatuse parandamiseks rajasid Eesti kogukonnad koole ja elukestva õppe võrgustikke, mis tänini toimivad: kooli-, seltsi- ja rahvamajad, mille kaudu loodi laiem kultuuriavalikkus ja viidi massidesse poliitilised ideed. Tegemist oli modernsete väärtuste – kultuurirahvaks saamise kaudu enesemääramise – poole püüdlemisega, sest haritud ja kultuurne inimene ei vaja eestkostet ja saab kaasa rääkida ning osaleda ühiskonnaelu suunamisel.

Vaatamata tähenduslikule moderniseerumise kogemusele on Eestis ühiskonna arengu ja loovuse seoseid mõtestavaid uurimusi vähe. Napib ka kultuuri- ja hariduspoliitikat seostavaid ning kunsti- ja kultuurisotsioloogiat käsitlevaid ülevaateid (Kulbok-Lattik 2015, 2017). Mitmed Euroopas ja mujal arenenud riikides arendatud interdistsiplinaarsed uurimussuunad on alaarendatud, sest puuduvad vastavad professorid. Küllap seetõttu nähakse Eestis ühiskonna mootorina peamiselt üksnes tehniliste erialade innovatsiooni.

Inimarengu teemad tõi Eestis teravalt esile professor Aino Järvesoo⁵ ligi 20 aastat tagasi. Vajadusele laiema (sh kultuuri-poliitilise) vaate järele rahvastikupoliitikas on viidanud nii rahvastikuteadlane Ene-Margit Tiit, Eesti inimarengu aruande 2016/2017 autorid (vt Tammaru 2017) kui ka teised teadlased mitmetes arengudokumentides ja analüüsides (nt 2010. aasta inimvara raport, Eesti Koostöö Kogu 2010). Viimastel aastatel on rahvastiku arengule juhtinud tähelepanu Ott Pärna (2016) ja Arenguseire Keskuse uuringud.

INIMESTE VÕIMESTAMINE JA TALENDIPOLIITIKA. Martha Nussbaumi (2011) mõte, et kui inimestele tagada juurdepääs loovatele praktikatele, kunstile ja mitmekülgseid oskusi arendavale haridusele, leiab ta ise originaalse toimetulekuviisi, pole uus. See haakub

⁵ Aino Järvesoo (1910–2003) oli eesti etnograaf ja kunsti-pedagoog, Eesti suurim eraannetaja, investeeris eesti rahva säilimise ja arendamise heaks, nt kampaania „lgale lapsele 1000 krooni“.

Aristotelese umbes 2300 aastat tagasi sõnastatud vooruste-eetika teooriaga, mille keskmes on arusaam, et igal inimesel on talent ning kui inimesel on võimalus oma talenti rakendada, siis kasvab üleüldine heaolu ning inimesed on suutelised elama harmoonilises ühiskonnas.⁶ Mõtet, et igale indiviidile on eriomased teatud anded, ja kunstide psühholoogilist mõju inimese individuaalsiooni protsessis käsitles oma uurimustes Carl Gustav Jung (1966). Ka paljud teised uurijad (Bakhshi *et al.* 2008; Florida 2002; Lundvall 2016) tõestavad: mida rohkem inimesi leiab üles oma erilise ande ja end realiseerib, seda enam on see kasulik nii isikliku õnne ja heaolu, kuid ka ühiskonna sidususe mõttes. Lisaks on inimeste loominguks, enesearendamine ja õppimine järjest olulisem kogu maailmas toimuva hüppelise tehnoloogilise arengu kontekstis, mis lähitulevikus mõjutab kõikjal tööturgu: lihtsamad tööd võtavad üle robotid (nt robot-postiljonid, -muruniitjad, juhita sõidukid jne, vt ka Falco 2018).

Euroopas otsis kultuurilooma ja innovatsiooni seoseid mõttekoda KEA oma uuringus „Kultuuri mõju loovusele”, uurides, kuidas loominguks soodustab innovatsiooni äris, sotsiaalvaldkonnas ja hariduses (KEA European Affairs 2009). Sarnaseid uurimusi tehakse agaralt Põhjamaades ja mujal Euroopas riikides, näiteks Soomes, Šotimaal, Põhjamaades ja Iirimaa, kus äsja käivitati viieaastane riiklik programm (The Creative Ireland... 2016). Helsingi kunstide ülikoolis on Soome teaduste akadeemia prioriteedina teoksil mahukas Cerada uurimisprogramm Arts Equal (Uniarts Helsinki...).

Seetõttu on paljude riikide poliitika keskmesse asetatud talendipoliitika. Talendipoliitikat võib mõista mitmeti, näiteks tippude ja üliandekate toetamisena, riikide teadus- ja arendus-, juhitud sisserände ja innovatsioonipoliitikana,

samuti ettevõtluses vajalike oskustega inimeste värbamise ja hoidmisena (Dobbs *et al.* 2015). Räägitakse ka tihenevast „globaalsest talendisõjast” (Michaels *et al.* 2001) ja „õppiva majanduse” (Lundvall 2016) vajalikkusest.

Eestis on talendikuse sõna konkreetse hariduspoliitilise terminina sisustamata, seega pole seda mõistet määratletud hariduspoliitilise tegevussuuna. Andekuse mõiste diskursiivseid kasutusviise ja andekust uue õpikäsituse kontekstis on uurinud Halliki Põlta ja Katrin Aava (Põlta, Aava 2016). Terviklik talendipoliitika hõlmab kõiki hariduse vorme ja tasandeid ning eeldab liikumist institutsioonikeskelt hariduskäsitusest inimesekeskse hariduskäsituse poole. Indiviidikeskne haridus (Zucconi 2016a, 2016b) aitab säilitada inimese loomupärast huvi uute teadmiste ja kogemuste vastu ning toetab ettevõtlikust ja tegutsemistahet. Selline haridusvaade hõlmab nii eri tasandi formaalõpet kui ka mitteformaalseid õppimisviise ja haridusasutusi. Mitmekülgsed oskused võimaldavad inimestel end realiseerida ning on innovatsiooni ja loova majanduse aluseks. (KEA ... 2009)

Hea elukeskkond ja igaühe ande väljaarenemine võimaldavad väikesel rahval püsida ja edeneda.

Terviklik talendipoliitika on eriti tähtis väikestele teadmus- ja kultuuriruumidele, kus globaalne avatud majandus ja inimeste liikuv eluviis teevad raskeks suurematega sammupidamise. Hea elukeskkond ning igaühe ande väljaarenemine ja rakendamine võimaldavad väikesel rahval püsida ja edeneda ning meelitada oma majanduse kasuks töötama ka teistest rahvustest talente. Samas on suured ja rikkad riigid,

⁶ Täname retsensenti juhtimast tähelepanu asjakohastele seostele: nii Aristotelese „Nicomachose eetikas” käsitletud talendi-teema, kui ka viite eest Carl Gustav Jungi uurimustele.

nagu USA, Kanada ja Rootsi, ajast aega meelitanud talente juhitud sisserände abil (nn ajude sisseostmine): noori, haritud spetsialiste ja helgeid päid vastu võttes riisuvad nad koore. See tähendab omakorda suuresti „ajude äravoolu” piirkondadest, kus võimalused ja riiklik toetus on väiksem – sh Eestist. Seega on arutlus talendipoliitika üle kasvava tähtsusega.

EESTI ELUKESTVA ÕPPE KITSAS-KOHAD. Eestis on alates 2014. aastast rakendatud elukestva õppe strateegiat, mille eesmärk on sõnastatud järgmiselt:

„Luua kõigile Eesti inimestele nende vajadustele ning võimetele vastavad õpivõimalused kogu elukaare jooksul, et tagada neile isiksusena väärika eneseteostuse võimalused ühiskonnas, töö- ja pereelus.” (Eesti elukestva... 2014)

Meie talendipoliitika on riigi tasemel mõtestamata, aga seda, mida pole läbi mõeldud, ei saa rakendada.

Elukestva õppe strateegia on loonud hea raamistiku, kus kujundada riigi talendipoliitikat, kuid kahjuks pole see mitmel põhjusel realiseerunud. Statistikaameti 2017. aasta andmetel osales 17–64-aastastest elukestvas õppes 17,2 protsenti (Statistikaamet 2018). Samas on Eestis oht, et jäädakse institutsionaalsetesse kastidesse ja planeeritakse senise arengu jätkumist. Kuivõrd käimasolev tehnoloogiarevolutsioon seab erilised nõudmised just pidevale uute oskuste omandamisele ja tingib kujundlikult öeldes vajaduse „kool terveks eluks”, peaksime selle pärast mures olema. (Kaevats 2018)

Peamiseks põhjuseks, miks elukestev õpe ei ole omandanud üldrahvalikku iseloomu, on selle killustatud käsitlemine riigi poolt.

Laiemalt võttes ei ole elukestval õppel selget omanikku. Haridus- ja Teadusministeerium on küll teema kõige selgem eestkõneleja, ent näiteks karjäärinõustamine ja tööturukoolitused – suur osa elukestvast õppest – asuvad nüüd tervikuna Töötukassas. Lisaks vajaks andmepõhist ülevaadet erakoolituste (sh ettevõtete sisekoolituste) turg ja sealt saadavad oskused. Samuti pole seostatud tööks vajalike oskuste ning kodaniku- ja kultuurihariduse tahud elukestvas õppes. (Kaevats 2018)

Elukestva õppe senine praktika lööb lahku täiskasvanute täiendus- ja ümberõppe ning noorte huvihariduse, seostades esimest aina enam tööturu vajadustega. Samas mõistetakse noortele mõeldud kultuuri-, kunsti- ja teadushuviharidust peamiselt noorsootööna. See on tekitanud olukorra, kus tantsu-, näitemängu-, laulu- ja muusika või muude loominguliste oskuste õpetajad, kes tegelevad lastega väljaspool kooli, pole mitte pedagoogid, vaid hoopis noorsootöötajad. Samas on hästi teada, et muusika-, tantsu- või kunstiõpetajaks saamine eeldab erialaseid oskusi, mida õpitakse pikalt, pea pool elu, ning mida pole võimalik omandada noorsootöö erialal kolmeaastases bakalaureuseõppes (Kulbok-Lattik 2017).

See viitab, et meil on huviharidus, vabaharidus ja elukestev õpe kui oluline osa talendipoliitikast riigi tasemel mõtestamata ning seda, mis pole läbi mõeldud, ei saa ka rakendada. Väga tähtis on näha selles kontekstis pikemat perspektiivi ja mõista, et hariduse- ja kultuuripoliitika pole pelgalt *kulupoliitika*, vaid *arenguresursi loomise* poliitika, nagu on selgitanud ka Erik Terk inimarengu aruandes (Ahas, Terk 2017). Parema olukorrani jõudmiseks on vaja panustada uuringutesse ja ka halduslikult süsteem läbi mõelda.

Midagi seninägematut ja uut leiutada pole Eestis vaja: eri tasandi võrgustikud on olemas, kuid **tuleb muuta hoiakuid ja suhtumist ning leida lahendused, kuidas luua tervikvaade ja elukestva õppe võimalused igapähele kogu tema elukaarel.**

ETTEPANEKUD: SELGE NARRATIIV JA TÄHENDUSLIKUD KONTAKTID.

Enesetäiendamine tuleb kujundada hinnatud elustiiliks, mis panustab nii majandusse kui ka heaolusse. Talendi- ja heaolupoliitika arendamise vajadust on rõhutatud äsja valminud Eesti visioonidokumendis „Rahvastikupoliitika põhialused 2035” (2018). Esimene samm loova majanduse sajandil hakkama saamiseks oleks nende seoste laiem teadvustamine, sh poliitika-kujundajate seas, ja ühiskondlik debatt.

Eelnevat arutlust arvesse võttes teeme ettepaneku kujundada enesearendamine ja õppimine Eesti põhiliseks narratiiviks. Selleks on vaja lõimida eri tasandi haridussüsteemid, väärtustada ja teha igaühele kättesaadavaks oskuste ajakohastamine, kultuuri-, kodanikuhariduse ning populaarteadustega tegelemine (*citizen science*)⁷. Peale õppimist väärtustavate hoiakute on vaja innovaatilist ja toetavat keskkonda:

- ▶ õppimine füüsilises ruumis (avalik ruum, raamatukogud, muuseumid, rahvamajad, koolid, ülikoolid jne);
- ▶ õppimine digiruumis (õppimise, töötamise konto, MOOCid⁸, oskuvõrgustikud jne).

Selline õppimise ökosüsteem toetab ühiskonna kui innovatsioonisüsteemi arengut, mis lisaks juhitud koostööle toimib ka juhuslikult, on hajus: eri taustaga inimesed kohtuvad juhuslikult ja tulevad ideele, milleni nad kumbki eraldi poleks jõudnud. See tähendab, et nii ruumilises kui ka digiplaneerimises tuleb mõelda tähenduslike kontaktide soodustamisele. Meil on maamärkidenä olemas nii ajaloolised rahvamajad kui ka raamatukogude võrgustikud. Heaks eeskujuks on näiteks aasta ringi avatud linnaruumina ehitatud rahvaraamatukogud Soomes (Ministry of Education and Culture 2016; Reith-Banks

2018) ning teised avaliku ruumi planeerimise eesrindlikud põhimõtted (nt Project for Public Spaces 2012).

Riigi eestvedamine võimaldab kujundada enesetäiendamist ja õppimist väärtustava hoiaku. See aitab kehtestuda, luua uue normaalsuse (kõik õpivad ja õpetavad kogu elu), sh luua temaatilised sillad kodanike, kodanikuühiskonna ja erasektori vahele, mis toob tugevama demokraatia ja rikkama ühiskonna. Prioriteedi rõhutamiseks sobib elukestva õppe juurutamise juhiks peaminister kui valitsusjuht. Hea eeskuju on riigina Soome, kus peaminister, kes juhib esmatähtsaks seatud eesmärkide elluviimist, milleks muu hulgas on rahvastiku areng, ühiskonna heaolu ja jätkusuutlik areng. Prioriteetsete eesmärkide täitmist kavandab ja seirab Soome Innovatsiooni Fond SITRA. (Cook 2018)

Kuid ka ettevõtetel ja kodanikel on oluline roll. Maailma Majandusfoorum hinnangul „on kriitilise tähtsusega, et ettevõtted võtavad oma töötajate ümberõppes aktiivse rolli, et inimesed ise oleksid elukestvas õppes proaktiivsed ja valitsused looksid seda võimaldava keskkonna, kiiresti ja loovalt, et nende jõupingutustele kaasa aidata” (World Economic Forum 2016).

Seega, kui ettevõtted vajavad oskustöötajaid, peaksid nad ka ise osalema elukestva õppe planeerimises, läbiviimises, rahastamises ja sildade ehitamises. Samas teeb riik tööstusettevõtetes

Kui ettevõtted vajavad oskustöötajaid, peaksid nad elukestva õppe korralduses ja rahastamises ise osalema.

⁷ „Citizen science” on ka Euroopa Liidu uue teadusrahastuse programmi Horizon prioriteetne uurimissuund.

⁸ MOOC – Massive Open Online Course on veebiplatvormil jälgitav terviklik ainekursus, mida pakuvad paljud (sh maailma parimad) ülikoolid ja mis võimaldab kiiret teadmiste ja oskuste omandamist ning hindamist.

digitaliseerimisauditeid, mille üheks väljundiks on ärimudeli muutumisega tekkiv oskuste-vajaduse kaart. Siiski, paljud hoovad enesearendamist väärtustava üldise hoiaku kujundamiseks on just riigil.

Toetudes ettevõtete oskus- ja tööjõu-vajaduse ning elukestva õppe andmestikule, saab riik koostöös ettevõtjatega otsida inimesi, kes on valmis vastavaid oskusi omandama, ning seejärel toetada oskuste omandamist nõu ja jõuga vastavalt

olukorrale. Ettevõtete digiteerimine ja innovatiivne tootearendus ning selleks vajaminevate oskuste arendamine on ühe mündi kaks külge, milles tasub teha tihedat vastastikust koostööd. (Kaevats 2018)

Vaja on näiteks rahvastikupoliitika põhialuste 2035 (2018) raames arutelu, kuidas koondada ühiskonna ressursse, kuhu tahame välja jõuda ja kes mida peaks tegema.

Alljärgnevalt meie soovitusel.

Elukestva õppe eestvedamiseks on vaja

- ▶ **riigi selget prioriteeti kõigil tasanditel:**
 - president, peaminister jt räägivad pidevalt elukestva õppimise vajadusest;
 - poliitiline konsensus, et elukestev õpe on tänapäeva ühiskonna alustala, poliitikakujundamises esmatähtis ja seda käsitletakse ühtselt;
 - elukestva õppe rahastamine kasvab oluliselt;
 - järjekindlalt korraldatakse temaatilisi kampaaniaid;
 - õppimisvõimalused on kättesaadavad ja asjakohased;
 - kõik tasandid töötavad koostöös ühtse eesmärgi nimel;
- ▶ **olemasolevate ressursside paremat ja ajakohasemat kasutamist:**
 - riigi toetatud (täiskasvanu)õpe ühendatakse terviklikuks, luuakse ühishuvide põhjal koostöösildu era- ja vabasektoriga ning kutse- ja kõrgkoolid väljastavad nano-kraade (*nano-degree*⁹);
 - kultuuriharidus- ja noorsootöö integreeritakse tervikuks ja lõimitakse paindlikult riikliku haridussüsteemiga;
 - rahvamajad ja raamatukogud, muuseumid jms integreeritakse elukestva õppe võrgustikku ja mõtestatakse informaalsete haridusasutuste ja õppimispaikadena;
 - avalikkusele kättesaadavate e-kursuste (MOOCide) järjekindlam tutvustamine ja süsteemsem kasutamine;
 - laiema hulga erakoolitajate meelitamine Eestisse (nt Google Academy oma digioskuste koolitustega), kvalifikatsioonide süsteemi ajakohastamine ja voolujoonestamine, statistika-, seire- ja *live-andmete* ühendamine jne;
- ▶ **suure enesearengu või õppimise narratiivi ühendamist igapäevase isikliku õpiteekonnaga:**
 - andmepõhised õppevalikud, kasutajakeskne disain, hoo andmine (*nudging*);
 - tervikliku õppiteekonna rakendamine ja seosed tööturuga;
 - kampaaniad edulugudega jms.

⁹ Lühem, enamasti 3–6 kuuline intensiivkursus, milles omandatakse mingid oskused, ning mida saab kombineerides teiste sarnaste kursuste ja oskustega kraadi või kvalifikatsioonina kaitsta.

KOKKUVÕTTEKS. Artiklis vaatlesime ühiskonna innovatsioonivõimekuse ja rahvastiku arengu vahelisi vastastiktoimelisi seoseid.

Inimvara teema on eriti tähtis väikeste riikide ja kultuuriruumide jaoks, kus iga talent on kullakaaluga, kuna iga ühiskonna areng (sh majanduslik innovatsioon ja investeerimisvõime) sõltub rahvastikust, inimestest, ja mitte üksnes nende arvust, vaid ka nende andekusest ja võimestatusest. Eestiski vajab rahvastiku arenguga seonduv temaatika süstemaatilist teadvustamist ja uurimistööd, kuid ka selget riigipoolset prioriseerimist. Meie hinnangul on enesearendamist ja õppimist väärtustavate hoiakute kujundamine Eesti ühiskonnas riigi lähituleviku keskne ülesanne.

Artikli viimases osas esitasime mõned praktilised ettepanekud, milliseid tegevussuundi võiksid poliitikakujundajad kaaluda rahvastiku arengu tervikvaate, teisisõnu tervikliku talendipoliitika kujundamisel.

21. sajandi kiirenev tehnoloogiline areng nõuab ühiskondadelt ennekõike **loovust**, julgust näha asju uues valguses. Loovust ei ole vaja üksnes rikkama

ühiskonna tekkeks, vaid ka kestlikkuse tagamiseks. Loominguline inimene suudab olla ettevõtlik, ehitada uusi ärimudeleid, teenuseid, tooteid ja töövorme ning lahendada ühiskonna ees seisvaid majanduslikke, keskkonna, sotsiaalseid, kultuurilisi jm väljakutseid, panustades kõigi heaolule.

Olulist rolli loovuse arendamisel nähakse kunsti-, kultuuri- ja vabahariidusel, mis võimaldab kaasata kogu rahva andekuse ühiskonna arengusse. Teema vajab teadvustamist ja koostööd terves ühiskonnas: igaühe andekuse arendamise üleskutsel on potentsiaal olla Eesti keskne tulevikuvisioon.

Juba 150 aastat tagasi sõnastas Jakob Hurt eesti rahvusluse kandva eetose: „*Saagem suureks vaimult, kui meile ei ole antud saada suureks arvult.*” Tänapäevases rahvastikupoliitika kontekstis tähendab see, et meie ühiskonna ja riigi ning rahvuse, keele ja kultuuri elujõud sõltub rahvaarvu kõrval inimarengust, inimeste võimestatusest ja elukvaliteedist. Seega tuleb rahvastiku arengut ja talendipoliitikat vaadelda tervikliku, Eesti tulevikku defineeriva teemana.

KASUTATUD KIRJANDUS

- AHAS, R., TERK, E. (2017). Väljapoole avatud Eesti: hargmaistumine. – T. Tammaru. (toim). Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Eesti rändeajastul. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu.
- ATKINSON, A. B., PIKETTY, T. (2007). Top Incomes Over the Twentieth Century: A Contrast Between European and English-Speaking Countries. Oxford: Oxford University Press.
- BAKHSI, H., MCVITTIE, E., SIMMIE, J. (2008). Creating Innovation. Do the Creative Industries Support Innovation in the Wider Economy? London: NESTA.
- COOK, J. W. (Ed.). (2018). Sustainability, Human Well-being and the Future of Education. Palgrave Macmillan. – <https://www.sitra.fi/en/publications/sustainability-human-well-future-education/>.
- DOBBS, R., KOLLER, D., RAMASWAMY, S. (2015). The Future and How to Survive It. – Harvard Business Review, October.
- DRU, J.-M. (1996). Disruption: Overturning Conventions and Shaking Up the Marketplace. New York: John Wiley and Sons.
- EESTI ELUKESTVA ÕPPE STRATEEGIA 2020. (2014). Haridus- ja Teadusministeerium, Eesti koostöö Kogu, Eesti Haridusfoorum. – <https://www.hm.ee/sites/default/files/strateegia2020.pdf>.
- EESTI KOOSTÖÖ KOGU. (2010). Eesti inimvara raport (IVAR): võtmeprobleemid ja lahendused 2010. Tallinn: Säätava arengu komisjon. – https://www.kogu.ee/public/Eesti_Inimvara_Raport_IVAR.pdf.
- ESPING-ANDERSEN, G. (1990). The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- FALCO, P. (2018). The Future of Work. Conference Presentation on The Future of Work, Tallinn, 11 April. – <https://www.riigikogu.ee/wp-content/uploads/2018/03/Paolo-Falco.pdf>.
- FLORIDA, R. (2002). The Creative Class. New York: Basic Books.

- HARTLEY, J., POTTS, J. (2014). *A Natural History of Stories, Demes, Knowledge and Innovation*. London: Bloomsbury.
- HOWKINS, J. (2013). *The Creative Economy: How People Make Money from Ideas*. Second Edition. London, New York: Penguin Books.
- HELEND-AAVIKU, K. (2018). Nautisin jõugu liidri käsilasena võimu ja raha. See tundus siis üliäge! – *Õhtuleht*, 24. september. – <https://www.oh tuleht.ee/898545/nautisin-jougu-liidri-kasilasena-voimu-ja-raha-see-tundus-siis-uliage>.
- HÖBEMÄGI, P. (2018). Nooruki peksmine Mustamäel – julm ja mõttetu nagu vene mäss. – *Eesti Ekspress*, 19. september. – <https://ekspress.delfi.ee/areen/nooruki-peksmine-mustamael-julm-ja-mottetu-nagu-vene-mass?id=83693431>.
- JUNG, C. G. (1966). *The Spirit in Man, Art, and Literature*. – *The Collected Works of C. G. Jung*. Princeton University Press.
- KAEVATS, M. (2018). Loov ja õppiv Eesti. Tuleviku töö ja talendipoliitika visioon. Tallinn: Sotsiaalministeerium.
- KAWACHI, I., KENNEDY, B. P., WILKINSON, R. G. (1999). Crime: Social Disorganization and Relative Deprivation. – *Social Science & Medicine*, 48(6), 719–731.
- KEA EUROPEAN AFFAIRS. (2009). *The Impact of Culture on Creativity. A Study Prepared for the European Commission*. Brussels: KEA European Affairs. – <http://www.keanet.eu/docs/impactculturecreativityfull.pdf>.
- KUHNLE, S. (2016). What is Norden: Shaping of the Nordic Identity. Ettekanne Tartu Ülikooli Eetikakeskuse konverentsil „Eesti ja Põhjamaad – Eesti kui Põhjamaa?“, 23.08., Tallinn. – https://www.eetika.ee/sites/default/files/www_ut/what_is_norden_stein_kuhnle.pdf.
- KULBOK-LATTIK, E. (2015). Kirjelduste paljus ehk pluralistlik kultuuriteooria toetab kultuuri elujõudu. *Essee*. – *ERR*, 27. mai. – <https://kultuur.err.ee/306581/essee-kirjelduste-paljus-ehk-pluralistlik-kultuuriteooria-toetab-kultuuri-elujoudu>.
- KULBOK-LATTIK, E. (2016). Eesti modernse rahvusliku innovatsioonisüsteemi kujunemisest rahvahariduse ja rahvamajade toel. – *Riigikogu Toimetised*, 34, 35–54. – <https://rito.riigikogu.ee/wordpress/wp-content/uploads/2016/12/Egge-Kulbok-Lattik-Eesti-modernse-rahvusliku-innoavatsioonis-C3%BCsteemi-kujunemisest-rahvahariduse-ja-rahvamajade-toel.pdf>.
- KULBOK-LATTIK, E. (2017). Kultuurikorraldaja – nüsitud tiibadega Pegasus? Arvamus. – *ERR*, 10. mai. – <https://kultuur.err.ee/594915/egge-kulbok-lattik-kultuurikorraldaja-nusitud-tiibadega-pegasus>.
- LEHT, E. (2018). Meie noored Zlatanid on praegu tänavatel inimesi terroriseerimas. Arvamus. – *Tartu Postimees*, 4. september. – <https://arvamus.postimees.ee/6248079/edgar-leht-meie-noored-zlatanid-on-praegu-tanavatel-inimesi-terroriseerimas>.
- LUNDVALL, B.-Å. (Ed.). (1992). *National System of Innovation. Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. London: Pinter Publishers.
- LUNDVALL, B.-Å. (2016). *The Learning Economy and the Economics of Hope*. London: Anthem Press.
- MICHAELS, E., HANDFIELD-JONES, H., AXELROD, B. (2001). *The War for Talent*. Boston: Harvard Business School Press.
- MINISTRY OF EDUCATION AND CULTURE. (2016). Finland is One of the Top Countries in the World in the Field of Library Services. – *Culture in Finland*, 12.
- NECKERMAN, K. M., TORCHE, F. (2007). Inequality: Causes and Consequences. – *Annual Review of Sociology*, 33(1), 335–357.
- NUSSBAUM, M. (2011). *Creating Capabilities. The Human Development Approach*. Harvard University Press.
- OECD. (2009). *Growing Unequal. Income Distribution and Poverty in OECD Countries*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2011). *Divided We Stand. Why Inequality Keeps Rising*. Paris: OECD Publishing.
- OECD FORUM. (2014). „Creative Economy“. Panel.
- PAŠKOV, M. (2015). Majandusliku ebavõrdsuse roll enesekesksete ja solidaarsete väärtushinnangute kujunemisel. Doktoritöö.
- PAŠKOV, M. (2016). Majanduslik ebavõrdsus kui ühiskondlik kontekst, mis mõjutab meie mõtetmalle ja käitumist. – *Mihus*, 18. – http://mitteformaalne.ee/wp-content/uploads/2014/07/MIHUS_18_ok_final1.pdf.
- PIETERSE, N. J., REHBEIN, B. (2011). *Globalization and Emerging Societies*. Palgrave Macmillan.
- PROJECT FOR PUBLIC SPACES. (2012). *Place Making and the Future of Cities*. New York: PPS.
- PÕLDA, H., AAVA, K. (2016). Andekuse kui haridusliku erivajaduse tähenduse konstrueerimine Eesti muutunud õpikäsituse kontekstis. – *Eesti Haridusteaduse Ajakiri*, 4(2). doi: 10.12697/eha.2016.4.2.05.
- PÄRNA, O. (2018). Kutsume üheskoos ellu algatuse „Noor-Eesti“. – *Eesti Päevaleht*, 3. september. – <http://epl.delfi.ee/news/arvamus/ott-parna-kutsume-uheskoos-ellu-algatuse-noor-estti?id=83537781>.
- PÄRNA, O. (2016). Töö ja oskused 2025. Ülevaade olulisematest trendidest ja nende mõjust Eesti tööturule kümne aasta vaates. Tallinn: SA Kutsekoda.
- RAHVASTIKUPOLIITIKA PÕHIALUSED 2035. [2018]. Riigikogu rahvastikupoliitika tööühma dokument. – <https://www.riigikogu.ee/wpcms/wp-content/uploads/2018/03/Rahvastikupoliitika-pohialused-2035-PDF-680-kB.pdf>.
- REITH-BANKS, T. (2018). *The Borrowers: Why Finland's Cities Are Havens for Library Lovers*. – *The Guardian*, 15 May.
- SAHLINS, M. (1974). *Stone Age Economics*. Chicago, New York: Aldine Atherton Inc. – <https://libcom.org/files/Sahlins%20-%20Stone%20Age%20Economics.pdf>.

- SALVERDA, W. G., NOLAN, B., CHECCHI, D., MARX, I., MCKNIGHT, A., TÓTH, I. G., VAN DE WERFHORST, H. G. (2014). *Changing Inequalities and Societal Impacts in Rich Countries: Analytical and Comparative Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- SCHWAB, K. (2012). World Economic Forum, Annual Meeting Press Conference. – <http://english.cntv.cn/special/2012wef/homepage/index.shtml>.
- STATISTIKAAMET. (2010). *Vaesus Eestis. Poverty in Estonia*. Tallinn: Statistikaamet. – https://www.stat.ee/valjaanne-2010_vaesus-eestis.
- STATISTIKAAMET. (2018). TT160: 25–64-aastaste elukestvas õppes osalemine nelja viimase nädala jooksul. 2017. aasta andmed. – <http://andmebaas.stat.ee/Index.aspx?lang=et&DataSetCode=TT160>.
- ZUCCONI, A. (2016a). The Need for Person-Centered Education. – *Cadmus*, October 18. – <https://www.cadmusjournal.org/article/volume-3/issue-1/need-person-centered-education>.
- ZUCCONI, A. (2016b). What kind of Education is Needed to Navigate the Fourth Industrial Revolution? Book of Proceedings of the International Conference „Technology and Society, what kind of Future”. Podgorica, 19–20 May.
- TAMMARU, T. (toim.). (2017). *Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Eesti rändeajastul*. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu. – <https://www.kogu.ee/tegevus/olemus-ja-roll/eesti-inimarengu-aruanne/eesti-inimarengu-aruanne-20162017/>.
- THE CREATIVE IRELAND. [2016]. Programme from 2017 to 2022. – <https://creative.ireland.ie/en/about>.
- THE WORLD BANK. (2018). The Human Capital Project. – <http://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>.
- THROSBY, D. (2001). *Economics and Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- UNIARTS HELSINKI. [s.a.]. – <http://www.uniarts.fi/en/research>.
- WILKINSON, R., PICKETT, K. (2010). *The Spirit Level*. Bloomsbury Press.
- WORLD ECONOMIC FORUM. (2016). *Employment, Skills and Workforce Strategy for the Fourth Industrial Revolution*. Geneva: World Economic Forum.